

Γνωρίζω τις βυζαντινές σφραγίδες

Από τις βούλλες στις **IPs**

ΒΙΒΛΙΟ ΓΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥΣ

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Γνωρίζω τις βυζαντινές σφραγίδες Από τις βούλλες στις **IPs**

Εκπαιδευτικό πρόγραμμα για μαθητές και μαθήτριες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης
Βιβλίο για εκπαιδευτικούς και φύλλα εργασίας

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

**ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ**

Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού
Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
Τμήμα Εκθέσεων Επικοινωνίας και Εκπαίδευσης

Γενικός συντονισμός

Δρ Αγαθονίκη Τσιλιπάκου, Προϊσταμένη Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού

Γενική επιμέλεια

Δρ Αναστάσιος Αντωνάρας, Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος
Προϊστάμενος Τμήματος Εκθέσεων, Επικοινωνίας και Εκπαίδευσης
Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού
Επιχειρησιακός Συντονιστής Ψηφιακής Δράσης ΕΣΠΑ

Γνωρίζω τις βυζαντινές σφραγίδες. Από τις βούλλες στις IPs

Εκπαιδευτικό πρόγραμμα για μαθητές και μαθήτριες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης
Βιβλίο για εκπαιδευτικούς και φύλλα εργασίας

Κείμενα εντύπου-επιστημονική επιμέλεια

Μαρία Πολυχρονάκη, αρχαιολόγος

Επιμέλεια κειμένων και σχεδιασμός φύλλων εργασίας

Χρυσούλα Μπελέκου, αρχαιολόγος-μουσειολόγος

Χριστίνα Παπαοικονόμου, αρχαιολόγος-μουσειολόγος

Εύα Φουρλίγκα, αρχαιολόγος-μουσειολόγος

Στο αρχικό στάδιο του προγράμματος συμμετείχε και ο Ιωάννης Γάτας, αρχαιολόγος-μουσειολόγος

Γραφιστική Επιμέλεια

Θωμάς Γκινούδης

ISBN 978-618-5251-11-6

Copyright 2022 ΥΠΠΟΑ Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Η παραγωγή του εντύπου για εκπαιδευτικούς και των φύλλων εργασίας πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος ΕΣΠΑ «Γνωρίζω τις βυζαντινές σφραγίδες. Από τις βούλλες στις IPs» του Επιχειρησιακού Προγράμματος ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ, ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ & ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	4
Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα	4
Οι βυζαντινές σφραγίδες - μολυβδόβουλλα Σφραγίζοντας την αλληλογραφία	7
Ένας ταχυδρόμος από τη Θεσσαλονίκη	9
Πώς κατασκευάζονταν οι σφραγίδες. Πώς σφραγίζονταν τα έγγραφα	10
Η χρησιμότητα των μολυβδόβουλλων για τον ιστορικό	12
Ποιοι χρησιμοποιούσαν τις σφραγίδες	13
Η εικονογραφία	13
Κατηγορίες	15
Α. Αυτοκρατορικές σφραγίδες	15
Β. Πατριαρχικές σφραγίδες	20
Γ. Εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι	22
Δ. Αξιωματούχοι	24
Ε. Ιδιώτες, μέλη αριστοκρατικών οικογενειών	30
Γλωσσάρι	32
Βιβλιογραφία	36

Εισαγωγή

Το παρόν έντυπο απευθύνεται στους/στις εκπαιδευτικούς της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Αφορά το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Γνωρίζω τις βυζαντινές σφραγίδες. Από τις βούλλες στις IPs» που βασίζεται στη συλλογή μολυβδινων σφραγίδων (μολυβδόβουλλα) του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού. Το πρόγραμμα υλοποιείται στις αίθουσες του Μουσείου και στην αίθουσα εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

Σκοπός του εντύπου είναι να παρουσιάσει στους/στις εκπαιδευτικούς το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα και να δώσει πληροφορίες για τα μολυβδόβουλλα, τον τρόπο κατασκευής τους, τη χρήση τους και να αναδείξει την αξία τους ως άμεσες ιστορικές πηγές. Οι πληροφορίες για τα μολυβδόβουλλα μπορούν να εμπλουτίσουν τη διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας στο σχολείο.

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Γνωρίζω τις βυζαντινές σφραγίδες. Από τις βούλλες στις IPs» απευθύνεται σε μαθητές και μαθήτριες Γυμνασίου και Λυκείου.

Μαθησιακοί στόχοι:

Με το πρόγραμμα οι μαθητές και οι μαθήτριες θα μάθουν για:

- τη γραφή στο Βυζάντιο (ποιοι έγραφαν, ποια τα υλικά γραφής)
- το σύστημα οργάνωσης της διοικητικής και εκκλησιαστικής γραφειοκρατίας (διασφάλιση του απόρρητου και της γνησιότητας των εγγράφων)
- το σύστημα διανομής και διακίνησης εγγράφων
- την κατασκευή και τη χρήση των μολυβδόβουλλων
- τη διασφάλιση του απόρρητου της αλληλογραφίας και του γνήσιου της υπογραφής στις μέρες μας.

Παιδαγωγικοί στόχοι:

Οι μαθητές και οι μαθήτριες θα:

- ασκήσουν την κριτική τους σκέψη μέσα από τη συζήτηση και την παρατήρηση
- συγκρίνουν το παρελθόν με το παρόν
- συνεργαστούν σε ομάδες
- μάθουν να διπλώνουν ένα βυζαντινό έγγραφο και να το σφραγίσουν με μολυβδόβουλλο από πηλό
- δημιουργήσουν το δικό τους μολυβδόβουλλο.

Οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται για την υλοποίηση του προγράμματος είναι η μαιευτική μέσα από συζήτηση, η συνεργατική, η ανακαλυπτική, η παρατήρηση αντικειμένων και φωτογραφιών, η συμπλήρωση φύλλων εργασίας και τέλος, η βιωματική με τη συμμετοχή των μαθητών και των μαθητριών σε δημιουργικό εργαστήριο κατασκευής (πήλινου) μολυβδόβουλλου.

Το πρόγραμμα υλοποιείται στην αίθουσα 4 «Από την εικονομαχία στη λάμψη των Μακεδόνων και των Κομνηνών» όπου και εκτίθεται το μεγαλύτερο μέρος της συλλογής μολυβδόβουλλων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού. Μολυβδόβουλλα εκτίθενται επίσης και στην αίθουσα 7 «Το λυκόφως του Βυζαντίου», ενώ ένα έγγραφο με τη μολύβδινη σφραγίδα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Καλλινίκου Δ' (1801-1809) εκτίθεται στην αίθουσα 9 «Συλλογή Οικονομοπούλου».

Στο πρώτο μέρος του προγράμματος οι μαθητές και οι μαθήτριες, μέσα από ερωτήσεις και συζήτηση, με τη μαιευτική μέθοδο και τη χρήση εποπτικού υλικού, μαθαίνουν για τη χρήση και τη χρησιμότητα των μολυβδόβουλλων και την οργάνωση της γραφειοκρατίας στο Βυζάντιο. Στη συνέχεια χωρίζονται σε τέσσερις ομάδες και με τη βοήθεια τεσσάρων φύλλων εργασίας ανακαλύπτουν και μελετούν μολυβδόβουλλα που ανήκαν α. σε αυτοκράτορες, β. σε πατριάρχες, γ. σε εκκλησέδικους, επιτρόπους της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης και δ. σε κρατικούς αξιωματούχους. Με τη μελέτη των μολυβδόβουλλων αντλούν πληροφορίες για τους κατόχους τους και για τα ίδια τα μολυβδόβουλλα ως ιστορικές πηγές.

Το δεύτερο μέρος του προγράμματος υλοποιείται στην αίθουσα εκπαιδευτικών προγραμμάτων του Μουσείου όπου οι μαθητές και οι μαθήτριες συμμετέχουν σε εργαστήριο διπλώματος επίσημου εγγράφου και σφράγισης του με μολυβδόβουλλο από πηλό. Τέλος τυπώνουν ένα μολυβδόβουλλο-αναμνηστικό σε τρισδιάστατο εκτυπωτή, ένα για κάθε σχολικό τμήμα, και φεύγοντας παίρνουν μαζί τους ως ατομικό αναμνηστικό ένα μπλουζάκι και σιδερότυπο μολυβδόβουλλου για να το σιδερώσουν στο μπλουζάκι.

Σήμερα....

η διεύθυνση IP (Internet Protocol) αποτελεί ένα μοναδικό αναγνωριστικό, κάτι σαν μια ταχυδρομική διεύθυνση, που σχετίζεται με τη διαδικτυακή δραστηριότητα (π.χ. αγορές, αποστολή email, ροή τηλεόρασης). Για να λάβουμε την αλληλογραφία μας, είναι σημαντικό η διεύθυνσή μας να είναι μοναδική. Το ίδιο ισχύει και για τη διεύθυνση IP.

Κάθε συσκευή που συνδέεται σε ένα οποιοδήποτε δίκτυο, αποκτάει μία διεύθυνση IP, δηλαδή την δική του ταχυδρομική διεύθυνση και χάρη σε αυτή επιτρέπεται η αποστολή πληροφοριών μεταξύ των συσκευών. Επομένως, όλες οι συσκευές που θέλουν να συνδεθούν στο διαδίκτυο (π.χ. ο υπολογιστής, το router, το κινητό, το tablet, το PlayStation, ένας δικτυακός εκτυπωτής, οι μεγάλοι servers που φιλοξενούν ιστοσελίδες) βρίσκουν, στέλνουν

και ανταλλάσσουν πληροφορίες με άλλες συνδεδεμένες συσκευές χρησιμοποιώντας τη διεύθυνση IP.

Η διεύθυνση IP σχετίζεται με μία μόνο τοποθεσία. Όταν είμαστε στο σπίτι και συνδεόμαστε στο διαδίκτυο, χρησιμοποιούμε μια διεύθυνση IP του σπιτιού. Αν δούμε τα email μας στο σπίτι το πρωί, στη συνέχεια ρίξουμε μια ματιά στις ειδήσεις σε μια καφετέρια και τέλος, δουλέψουμε στο γραφείο, θα έχουμε χρησιμοποιήσει διαφορετικές διευθύνσεις IP. Στον τίτλο του προγράμματος «Γνωρίζω τις βυζαντινές σφραγίδες – από τις βούλλες στις IPs» ο όρος IP χρησιμοποιείται συμβολικά για να δείξει το πέρασμα από το παρελθόν στο παρόν, από τα χειροποίητα μολυβδόβουλλα στην ψηφιακή τεχνολογία.

Μόνοι οι εκπαιδευτικοί

Εναλλακτικά, οι εκπαιδευτικοί μπορείτε να υλοποιείτε το πρόγραμμα μόνοι σας.

Στο σχολείο, με βάση τις γενικές πληροφορίες που περιέχονται στο παρόν βιβλίο, συζητήστε με τους μαθητές και τις μαθήτριες θέματα που αφορούν στη χρήση του μολυβδόβουλλου. Στη συνέχεια, κατά την επίσκεψη στο Μουσείο, αφού χωρίσετε τους μαθητές και τις μαθήτριες σε τέσσερις ομάδες, προχωρήστε στην αίθουσα 4 και χρησιμοποιήστε τα φύλλα εργασίας. Τα φύλλα εργασίας μπορείτε να τα προμηθευτείτε από το φυλακτικό προσωπικό κατά την άφιξή σας στο Μουσείο.

Μην ξεχάσετε να επικοινωνήσετε εγκαίρως με το Μουσείο προκειμένου να κλείσετε ραντεβού για την επίσκεψή σας.

Τηλ. επικοινωνίας: 2313 306422

Οι βυζαντινές σφραγίδες - μολυβδόβουλλα Σφραγίζοντας την αλληλογραφία

Όλοι οι πολιτισμοί, από τα προϊστορικά χρόνια, διέθεταν τα δικά τους σφραγιστικά εργαλεία, όπως εγχάρακτους λίθινους κυλίνδρους, σφραγιδόλιθους και μεταλλικά δακτυλίδια (εικ. 1).

Εικόνα 1. Χρυσό σφραγιστικό δακτυλίδι με σκηνή προετοιμασίας θυσίας. Μυκήνες, 15ος αι. π.Χ. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού/ΟΔΑΠ

Στα βυζαντινά χρόνια, εκτός από τα παραπάνω μέσα (εικ. 2), χρησιμοποιούνταν μολυβδόβουλλα, βούλλες ή σφραγίδες κατασκευασμένες από μόλυβδο. Οι Βυζαντινοί μ' αυτόν τον τρόπο εξασφάλιζαν το απόρρητο στην αλληλογραφία τους, επιβεβαιώνοντας συγχρόνως το γνήσιο της υπογραφής του αποστολέα μιας επιστολής. Εκτός από επιστολές και έγγραφα, οι βούλλες σφράγιζαν εμπορικά δέματα που προοριζόνταν για εξαγωγή και περνούσαν από τελωνιακό έλεγχο. Επιπλέον, η σφραγίδα στα βυζαντινά χρόνια διασφάλιζε ότι οι επιστολές, τα έγγραφα ή τα **αποκόμβια** δεν θα ανοίγονταν λαθραία. Ή ακόμη ότι ένα πολύτιμο αντικείμενο, όπως το λείψανο ενός αγίου, ήταν αυθεντικό και δεν είχε παραβιαστεί.

Η γλώσσα στις επιγραφές των σφραγίδων είναι κυρίως ελληνική. Ωστόσο συναντάμε και λατινικές σε πρώιμα δείγματα, από τον 5ο έως και τις αρχές του 7ου αιώνα. Τότε έχουμε και δίγλωσσες σφραγίδες, που έφεραν από τη μια πλευρά το όνομα του κατόχου με ελληνικούς χαρακτήρες και από την άλλη την ιδιότητα και το αξίωμά του με λατινικούς.

Οι περισσότερες σφραγίδες ήταν κατασκευασμένες από μολύβι, χρησιμοποιούνταν όμως και άλλα υλικά, όπως χρυσός, άργυρος και κερί. Η ευρεία χρήση του μολυβδου κατά τη βυζαντινή περίοδο οφείλεται τόσο σε οικονομικούς, όσο και σε πρακτικούς λόγους. Η μικρή του αξία επέτρεψε τη γενικευμένη του χρήση. Η μαλακή υφή του και η ανθεκτικότητά του καθιστούσε ευκολότερη την παραγωγή και κυκλοφορία του.

Χρυσές σφραγίδες χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά οι αυτοκράτορες και μόνον για εξαιρετικά επίσημα έγγραφα, τα οποία ονομάζονταν χρυσόβουλλα, ενώ για την ιδιωτική τους αλληλογραφία χρησιμοποιούσαν μολύβδινες σφραγίδες, τα μολυβδόβουλλα.

Εικόνα 2. Χάλκινο σφραγιστικό δακτυλίδι, 6ος αι. μ.Χ. Φέρει κυκλικά το εγχάρακτο σφράγισμα «ΠΑΥΛΟΣ» και έναν σταυρό. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αίθουσα 2 © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Οι χρυσές σφραγίδες χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά κατά πάσα πιθανότητα επί Βασιλείου Α' (867-886), και κατασκευάζονταν από συμπαγή χρυσό. Το βάρος τους ποίκιλε και εναρμονιζόταν με το βάρος του χρυσού νομίσματος (solidus), αλλά κυρίως, ήταν σε άμεση συνάρτηση με τη σπουδαιότητα του παραλήπτη. Στο έργο «Περί βασιλείου τάξεως» του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου (913-959) αναφέρονται όλοι οι επίσημοι στους οποίους ο βυζαντινός αυτοκράτορας έπρεπε να απευθύνεται με χρυσόβουλλο έγγραφο: τα χρυσόβουλλα προς ξένους ηγεμόνες αλλά και προς τον Πάπα έπρεπε να έχουν το βάρος δύο χρυσών νομισμάτων, δηλαδή περίπου 9 γραμμάρια, ενώ για τους βασιλείς της Αρμενίας, τους πατριάρχες της Αντιόχειας, της Αλεξάνδρειας και της Ιερουσαλήμ η χρυσή σφραγίδα ζύγιζε όσο το βάρος τριών χρυσών νομισμάτων. Σφραγίδες ίσες με το βάρος τεσσάρων χρυσών νομισμάτων χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για τον Άραβα χαλίφη της Βαγδάτης. Οι χρυσές βούλλες που έχουν σωθεί είναι σπάνιες, και ακόμη σπανιότερες είναι οι αργυρές, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν για περιορισμένο χρονικό διάστημα, κυρίως από τους δεσπότες της Ηπείρου και της Πελοποννήσου. Αντιθέτως οι σφραγίδες από κερί ήταν αρκετά κοινές, όμως ελάχιστες από αυτές έχουν διασωθεί, καθώς το κερί είναι φθαρτό υλικό.

Η αυτοκρατορική αλληλογραφία βρισκόταν στα χέρια της αυτοκρατορικής γραμματείας, μιας αυστηρά οργανωμένης υπηρεσίας του Ιερού Παλατίου (ασηκρήτες, νοτάριοι, δεκανοί). Το προσωπικό της, αυλικό αξιωματούχοι με ιδιαίτερο κύρος, ήταν πρόσωπα της απόλυτης εμπιστοσύνης του αυτοκράτορα.

Ένας ταχυδρόμος από τη Θεσσαλονίκη

Απαραίτητη για τη διακίνηση της αλληλογραφίας, αλλά και κάθε είδους δέματος, ήταν η ανάπτυξη ενός οργανωμένου δικτύου μεταφοράς. Το *cursus publicus*, η κρατική υπηρεσία μεταφορών, που αναπτύχθηκε από τα χρόνια του Αυγούστου (1ος αι. π.Χ. - 1ος αι. μ.Χ.), αρχικά για στρατιωτικούς λόγους, στελεχωνόταν από ταχυδρόμους του στρατού και του ανακτόρου. Καθήκον τους ήταν να φτάνουν έγκαιρα τα επίσημα έγγραφα που έστελναν οι πολιτικοί και στρατιωτικοί αξιωματούχοι στα διάφορα μέρη της αυτοκρατορίας. Ο ταχυδρόμος (κούρσουρος) μετακινούνταν με άλογα ή μουλάρια, τα οποία άλλαζε σε τακτικά διαστήματα. Για τον λόγο αυτό κατά μήκος των οδικών διαδρομών υπήρχαν σταθμοί ανεφοδιασμού/αλλαγής ίππων (*mutationes*) και ανάπαυσης/διανυκτέρευσης (*mansiones*).

Την παρουσία ενός τέτοιου ταχυδρόμου βεβαιώνει η μαρμαρίνη ταφική επιγραφή του ταχυδρόμου Πέτρου που εκτίθεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (εικ. 3). Η επιγραφή μας πληροφορεί για την ύπαρξη οργανωμένης υπηρεσίας ταχυδρομείου τον 5ο-6ο αιώνα στη Θεσσαλονίκη.

ΚΥΜΗΤΗΡΙΟ/Ν ΠΕΤΡΟΥ
ΚΟΥ/ΡΣΟΥΡΟΣ ΕΝΘΑ/
ΚΑΤΑΚΙΤΕ ΑΝΑΠ
/[ΑΥΘ]ΗΣ Ο Ε[—

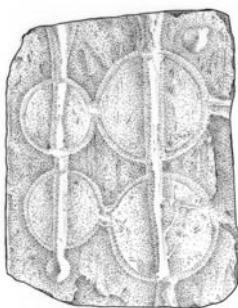
Εικόνα 3. Μαρμαρίνη ταφική επιγραφή ταχυδρόμου, 5ος αι. μ.Χ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αίθουσα 2
© ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού

Πώς κατασκευάζονταν οι σφραγίδες. Πώς σφραγίζονταν τα έγγραφα

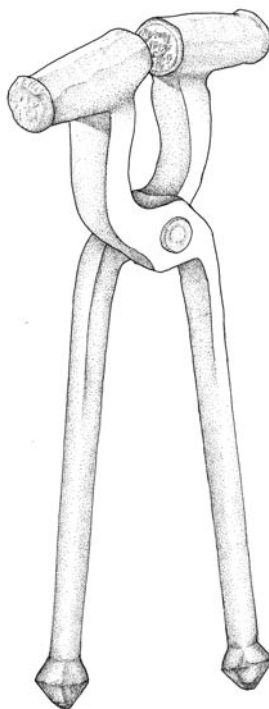
Με τη μέθοδο της χύτευσης, κατασκεύαζαν μικρούς μολύβδινους στρογγυλούς δίσκους (σχ. 1) σε μήτρες (σχ. 2). Οι δίσκοι είχαν στο κέντρο ένα αυλάκι, τον διάυλο, απ' όπου περνούσε το νήμα, η μήρινθος, που έδενε και ασφάλιζε το έγγραφο. Τα πρώτα χρόνια σφραγίζαν μόνο τη μία πλευρά του δίσκου με δαχτυλίδια-σφραγίδες, αφού πρώτα τον θέρμαιναν για να μαλακώσει, ενώ η άλλη πλευρά παρέμενε άτυπη.

Σχ. 1. Μολύβδιννοι δίσκοι
(σχέδιο Ε. Θέου)

Σχ. 2. Μήτρες κατασκευής
μολύβδινων δίσκων
(Σχέδιο Ε. Θέου)

Σχ. 3. Βουλλωτήριο
(σχέδιο Ε. Θέου)

Τον 4^ο αιώνα μ.Χ. επινοήθηκε το **βουλλωτήριο** (σχ. 3), το εργαλείο που επέτρεπε την ταυτόχρονη σφράγιση και των δύο επιφανειών των μολύβδινων δίσκων. Το βουλλωτήριο είχε σχήμα τανάλιας με δυο διασταυρούμενα σιδερένια στελέχη με σφυροειδείς απολήξεις. Στην εσωτερική πλευρά αυτών των απολήξεων χάραζαν το αρνητικό των επιγραφών και των παραστάσεων που θα αποτυπώνονταν στον μολύβδινο δίσκο κατά τη σφράγιση. Ελάχιστα βουλλωτήρια έχουν διασωθεί, καθώς, για λόγους ασφαλείας, καταστρέφονταν μετά τον θάνατο του κατόχου τους. Επίσης, όταν ο δημόσιος λειτουργός, ιδιοκτήτης του βουλλωτηρίου αποσυρόταν ή ανερχόταν σε υψηλότερο αξίωμα, το βουλλωτήριό του καταστρεφόταν και δημιουργούνταν άλλο με το νέο του αξίωμα.

Τα κρατικά έγγραφα γραμμένα μόνο από τη μια πλευρά, διπλώνονταν ώστε να γίνουν ένα μικρό πακέτο, όπως ο σημερινός φάκελος. Στη συνέχεια δένονταν με τη μήρινθος, οι άκρες της οποίας περνούσαν από τον διάυλο του δίσκου και σφραγίζονταν με το βουλλωτήριο. Έτσι επιτυγχανόταν η σφράγιση και από τις δυο πλευρές, εξασφαλίζοντας τη μυστικότητα και την εγκυρότητα του εγγράφου, αφού για να ανοιχτεί, έπρεπε να κοπεί το νήμα.

Στις περιπτώσεις που τα έγγραφα ή οι επιστολές δεν ήταν κλειστές ή απόρρητες, η σφραγίδα λειτουργούσε ως πιστοποιητικό νομικής ισχύος και εγκυρότητας. Στο κάτω, κενό μέρος του εγγράφου, άνοιγαν δύο τρύπες και ενσωμάτωναν το νήμα με το μολυβδόβουλλο (εικ. 4 και 5).

Εικ. 4. Διπλωμένο έγγραφο με μολυβδόβουλλο για την εξασφάλιση της γνησιότητάς του. Συλλογή Μονής Βλατάδων

Εικ. 5. Ανοιχτή συστατική επιστολή του Πατριάρχη Καλλίνικου Ε΄ με αποδέκτη τον Απόστολο Παππά από τη Δημητριάδα. Δεκέμβριος 1805, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αίθουσα 9 © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Τα χρυσόβουλλα (αυτοκρατορικά έγγραφα παραχώρησης προνομίων) τυλίγονταν σε κύλινδρο, ήταν ανοιχτά, γραμμένα μόνο από τη μία πλευρά και από το κάτω μέρος κρεμόταν με μεταξωτή μήρινθο η χρυσή σφραγίδα του αυτοκράτορα που εξασφάλιζε τη γνησιότητα του εγγράφου (βλ. εικ. 6)

*Εικ. 6 Μικρογραφία από χρυσόβουλλο από τη Μονεμβασία, όπου απεικονίζεται ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος (1282-1328) να παραδίδει χρυσόβουλλο στον Χριστό.
© ΥΠΠΟΑ. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο*

Η χρησιμότητα των μολυβδόβουλων για τον ιστορικό

Τα μολυβδόβουλλα, πολύτιμες άμεσες ιστορικές πηγές, μελετά η επιστήμη της σιγίλλογραφίας (από το λατ. sigillum, «εκτύπωμα», «ομοίωμα») ή σφραγιδογραφίας. Οι πολυάριθμες σφραγίδες που έχουν διασωθεί συμβάλλουν στη μελέτη του διοικητικού συστήματος της βυζαντινής αυτοκρατορίας, στη γνώση μας για την εξέλιξη των θεμάτων και την εκκλησιαστική ιεραρχία και ιστορία. Αντλούνται συγχρόνως πολύτιμες πληροφορίες για την προσωπογραφία, τη γενεαλογία, τη ζωή και τον πολιτισμό των Βυζαντινών. Περί τις 80.000 υπολογίζονται οι μολύβδινες σφραγίδες που έχουν διασωθεί ως τις μέρες μας και φυλάσσονται σε μεγάλες συλλογές στην Ευρώπη και την Αμερική, οι περισσότερες άγνωστης προέλευσης. Πολύ σημαντική είναι η συλλογή του Κέντρου Βυζαντινών Μελετών Dumbarton Oaks του Πανεπιστημίου του Harvard. Μεγάλη και σημαντική, επίσης, υπήρξε η συλλογή του Γεωργίου Ζάκου στη Βασιλεία της Ελβετίας, με τις περισσότερες σφραγίδες να προέρχονται από τα παράλια της θάλασσας του Μαρμαρά στην Κωνσταντινούπολη.

Μετά τον θάνατο του συλλέκτη, ένα μέρος της συλλογής εκποιήθηκε ή δωρίθηκε. Μέρος της συλλογής μολυβδόβουλλων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού προέρχεται από τη συλλογή του Γεωργίου Ζάκου.

Ποιοι χρησιμοποιούσαν τις σφραγίδες

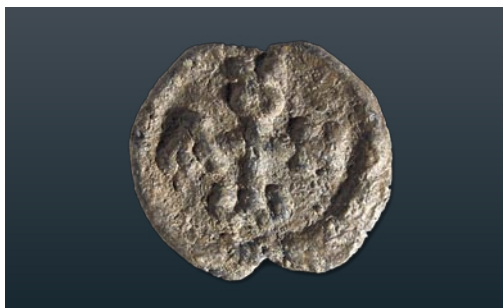
Οι μολύβδινες σφραγίδες χρησιμοποιήθηκαν από τις περισσότερες κοινωνικές τάξεις. Η χρήση τους, περιορισμένη κατά τους πρώτους αιώνες της αυτοκρατορίας, γενικεύτηκε μετά τον 7ο αιώνα και την έξοδο από τους λεγόμενους σκοτεινούς αιώνες της κρίσης και της κοινωνικο-οικονομικής αστάθειας.

Στην περίοδο της μεγάλης ακμής των Μακεδόνων (867-1057) και των Κομνηνών (1057-1185), η αυτοκρατορία απαιτούσε ένα πολύπλοκο διοικητικό σύστημα με πολύ συχνή επικοινωνία μέσω αλληλογραφίας. Το κέντρο της διοίκησης βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη όπου εκδίδονταν οι αυτοκρατορικές διαταγές και κατέληγαν όλες οι αναφορές των στρατιωτικών και πολιτικών αξιωματούχων. Οι βούλλες σφράγιζαν την αλληλογραφία και τη διακίνηση υπηρεσιακών, αλλά και ιδιωτικών εγγράφων των αξιωματούχων που υπηρετούσαν τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στην επαρχία.

Η εικονογραφία

Στις πρώιμες σφραγίδες συναντούμε μόνον παραστάσεις και στις δύο πλευρές. Σταδιακά εισάγονται επιγραφές σε μορφή μονογραφήματος, ενώ συγχρόνως εμφανίζονται σφραγίδες με απεικονίσεις αετών (εικ. 7 και 8).

Κατά την εικονοκλαστική περίοδο, λόγω της θρησκευτικής διαμάχης, κυριαρχεί η απεικόνιση του σταυρού σε βαθμιδωτό βάθρο και συνοδεύεται από θρησκευτική επίκληση προς την Αγία Τριάδα. Μετά την αναστήλωση των εικόνων τον 9ο αιώνα, τα σταυρόσχημα μονογραφήματα εμπλουτίζονται πλέον με επίκληση για βοήθεια προς τον Χριστό ή τη Θεοτόκο με την επιγραφή *Κύριε βοήθει* ή *Θεοτόκε βοήθει* να συνοδεύει το όνομα, τους τίτλους, τα αξιώματα, τον τόπο καταγωγής και το επώνυμο του αποστολέα.

Εικ. 7. Μολυβδόβουλλο του Ιωάννη υπατικού με σταυρόσχημο μονογράφημα (550-650) © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Εικ. 8. Μολυβδόβουλλο του Θεόδωρου με παράσταση αετού, τέλη 7ου αι. μ.Χ. © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στην εικονογραφία κυριαρχούν οι απεικονίσεις της Θεοτόκου, του Χριστού και αγίων. Σπανιότερες είναι θρησκευτικές σκηνές, όπως ο Ευαγγελισμός, η Μεταμόρφωση, η Κοίμηση της Θεοτόκου. Οι κρατικοί αξιωματούχοι επιλέγουν στρατιωτικούς αγίους, που συχνά φέρουν το ίδιο όνομα με αυτούς, όπως τον άγιο Γεώργιο, τον άγιο Δημήτριο, τους αγίους Θεοδώρους, αλλά και τον αρχάγγελο Μιχαήλ. Συχνά πίσω από την επιλογή ενός αγίου αναδεικνύονται οι τοπικοί δεσμοί του, στοιχείο που παρατηρείται κυρίως σε σφραγίδες μητροπολιτών. Έτσι οι αρχιεπίσκοποι Θεσσαλονίκης επιλέγουν τον άγιο Δημήτριο, οι μητροπολίτες Χαλκηδόνος την αγία Ευφημία, κ.ο.κ.

Στα μέσα του 11ου αιώνα εμφανίστηκαν οι έμμετρες επιγραφές που συνδέονται με τη Μακεδονική Αναγέννηση (9ος-11ος αι.) και με άμεση επίδραση από την κλασική Ελλάδα. Εκτός από τις σφραγίδες που έφεραν το όνομα και την ιδιότητα του κατόχου τους, υπάρχει και ένας μεγάλος αριθμός που είναι ανώνυμες, με παραστάσεις της Θεοτόκου και των αγίων στις δύο όψεις ή με έμμετρες επιγραφές. Πολλοί μελετητές εκφράζουν την άποψη ότι πιθανώς χρησιμοποιούνταν από επαγγελματίες γραφείς, που έγραφαν επιστολές για πολίτες που δεν ήταν εγγράμματοι.

Κατηγορίες

Οι σφραγίδες χωρίζονται σε κατηγορίες ανάλογα με το επιγραφικό και εικονογραφικό περιεχόμενό τους. Ενδεικτικά παρουσιάζουμε παρακάτω τις κυριότερες κατηγορίες με αντιπροσωπευτικές για την καθεμία σφραγίδες από τη συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού.

Α. Αυτοκρατορικές σφραγίδες

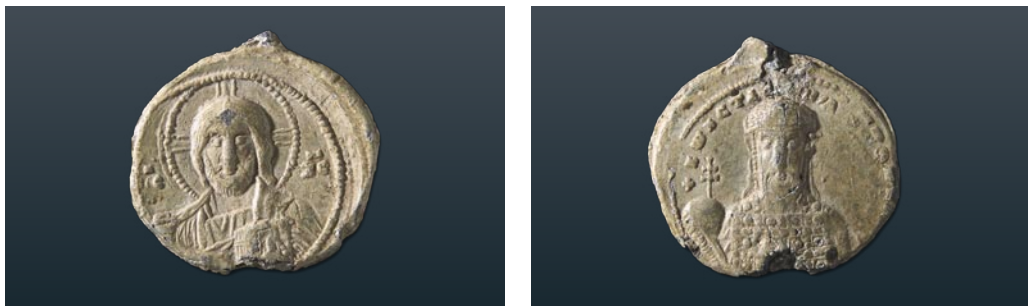
Εικονογραφικά μοιάζουν με τα σύγχρονά τους νομίσματα. Ο αυτοκράτορας σφράγιζε τα έγγρατά του με μολύβδινες βούλλες που απεικόνιζαν από τη μια πλευρά τον Χριστό ή τη Θεοτόκο και από την άλλη το πορτρέτο του (εικ. 9, 10).

Μολυβδόβουλλο του Τιβερίου Γ' (698-705) βλ. φύλλο εργασίας 1

Εικ. 9. Μολυβδόβουλλο του Τιβερίου Γ' © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στην εμπρός όψη (εμπροσθότυπος) η **Παναγία Οδηγήτρια**, όρθια μετωπική, με **χιτώνα** και **μαφόριο**, κρατάει στα χέρια της τον Ιησού. Αριστερά και δεξιά υπάρχει σταυρός. Στην πίσω όψη (οπισθότυπος) εικονίζεται ο αυτοκράτορας Τιβέριος Γ' σε προτομή, με μακριά μαλλιά και κοντή γενειάδα, φοράει κράνος με λοφίο και **στρατιωτική στολή**.

Εικ. 10. Μολυβδόβουλλο του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο η προτομή του Χριστού Παντοκράτορα με την επιγραφή IC XC (Ιησούς Χριστός). Στον οπισθότυπο το πορτρέτο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄ με σταυροφόρα σφαίρα και την επιγραφή Κωνσταντ(ίνος) αυτοκράτωρ[ω].

Ο Κωνσταντίνος Ζ΄ εισήγαγε στις σφραγίδες του τον όρο αυτοκράτωρ, το 945, αφού επικράτησε των Λεκαπηνών.

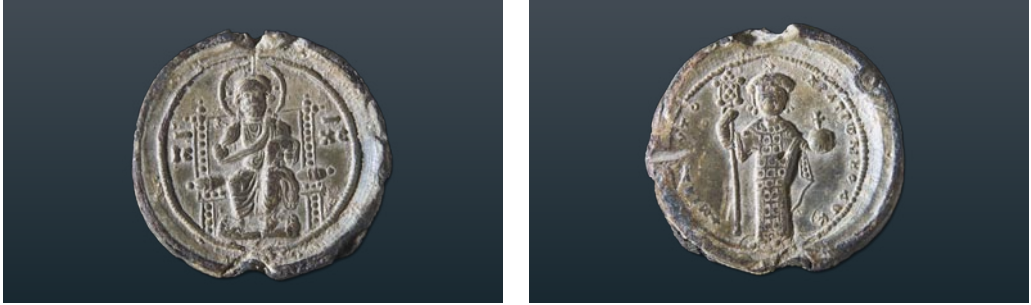
Μολυβδόβουλλο του Βασιλείου Β΄ (976-1025)

Εικ. 11. Μολυβδόβουλλο του Βασιλείου Β΄ © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο η προτομή του Ιησού Χριστού στον τύπο του Χριστού Εμμανουήλ με την επιγραφή IC XC Εμμα[νουήλ]. Στον οπισθότυπο η προτομή του αυτοκράτορα Βασιλείου Β΄ με κοντά γένια και μουστάκι. Φοράει στέμμα με σταυρό και πρεπενδούλια με τριπλές απολήξεις, διβιτήσιο και λώρο. Στο δεξί χέρι κρατάει σταυροφόρο σφαίρα και στο αριστερό ακακία. Περιμετρικά η επιγραφή [Βασιλ] αυτοκράτ[ωρ].

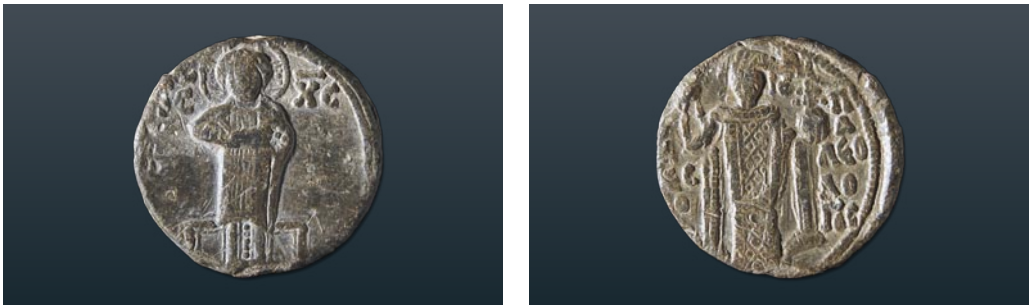
Μολυβδόβουλλο του Μιχαήλ Ζ' Δούκα (1071-1078)

Εικ. 12. Μολυβδόβουλλο του Μιχαήλ Ζ' Δούκα © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο ο Χριστός ένθρονος και η επιγραφή IC XC (Ιησούς Χριστός). Στον οπισθότυπο ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Ζ' Δούκας, όρθιος μετωπικός, φοράει στέμμα με σταυρό και πρεπενδούλια. Είναι ντυμένος με διβιτήσιο και λώρο, κρατάει λάβαρο και σταυροφόρο σφαίρα και συνοδεύεται από την επιγραφή +Μιχα[ήλ α]υτοκράτ(ωρ) Ρωμ(αίω)ν ο Δούκ(ας).

Μολυβδόβουλλο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1259-1282)

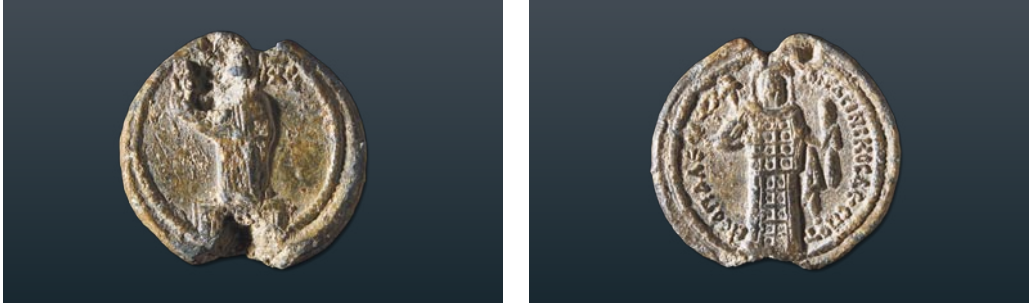

Εικ. 13. Μολυβδόβουλλο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο ο Χριστός όρθιος μετωπικός και η επιγραφή IC XC (Ιησούς Χριστός). Στον οπισθότυπο ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η' όρθιος μετωπικός φοράει στέμμα με πρεπενδούλια και αυτοκρατορικό ένδυμα (διβιτήσιο και χλαμύδα), κρατάει λάβαρο και σταυροφόρο σφαίρα. Πάνω δεξιά προβάλλει το χέρι του Θεού που ευλογεί. Καθέτως αριστερά και δεξιά διαβάζουμε Μ(ι)χ(αήλ) [δ]εσ[π]ό[της] ο Παλαιολόγος.

Ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος ανακατέλαβε την Κωνσταντινούπολη το 1261, μετά τη λατινική κατάκτηση του 1204.

Μολυβδόβουλλο του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328)

Εικ. 14. Μολυβδόβουλλο του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο ο Χριστός, όρθιος μετωπικός, ευλογεί με το δεξί χέρι και με το αριστερό κρατάει κλειστό ευαγγέλιο. Αριστερά και δεξιά διαβάζουμε IC XC (Ιησούς Χριστός). Στον οπισθότυπο ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ μετωπικός με στέμμα με πρεπενδούλια, φοράει την αυτοκρατορική ενδυμασία (διβιτήσιο και λώρο). Κρατάει σταυροφόρο σκήπτρο στο δεξί χέρι και στο αριστερό ανεξικακία ή ακακία. Κυκλικά διαβάζουμε την επιγραφή Ανδρόνικος Δεσπότης ο Παλεολόγος.

Οι αυτοκράτειρες επίσης χρησιμοποιούσαν δικές τους προσωπικές σφραγίδες, ακόμη και όταν δεν είχαν οι ίδιες την εξουσία. Σχεδόν πάντοτε απεικόνιζαν τη Θεοτόκο από τη μια πλευρά και το πορτρέτο τους από την άλλη.

Μολύβδινη σφραγίδα της αυτοκράτειρας Θεοδώρας Δούκαινας Παλαιολογίνας (1259-1282)

Εικ. 15. Μολυβδόβουλλο της Θεοδώρας Δούκαινας Παλαιολογίνας © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο η Παναγία στον τύπο της Πλατυτέρας, έχοντας στα χέρια της τον

Χριστό. Αριστερά και δεξιά πλαισιώνεται από την επιγραφή ΜΗΡ ΘΥ (Μήτηρ Θεού). Στον οπισθότυπο η αυτοκράτειρα Θεοδώρα με αυτοκρατορικό ένδυμα και σκήπτρο με τριφυλλόσχημη απόληξη. Δεξιά και αριστερά πλαισιώνεται από την επιγραφή Θεοδώρα ευσεβεστάτη αυγούστα Δούκαινα η Παλαιολογίνα.

Η σφραγίδα ανήκει στη Θεοδώρα, σύζυγο του ιδρυτή της δυναστείας των Παλαιολόγων Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου και κόρη του Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη, του αυτοκράτορα του κράτους της Νίκαιας που δημιουργήθηκε από τους Βυζαντινούς μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204.

Μολυβδόβουλλο της αυτοκράτειρας Ειρήνης Κομνηνής Δούκαινας Παλαιολογίνας (1288-1317)

Εικ. 16. Μολυβδόβουλλο της Ειρήνης Κομνηνής Δούκαινας Παλαιολογίνας © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο η Παναγία στον τύπο της Πλατυτέρας, ένθρονη, με τον Χριστό στα γόνατα. Αριστερά και δεξιά πλαισιώνεται από την επιγραφή ΜΡ ΘΥ (Μήτηρ Θεού). Στον οπισθότυπο η αυτοκράτειρα Ειρήνη με αυτοκρατορικό ένδυμα, σκήπτρο στο δεξί χέρι και σταυρό υψωμένο στο στήθος στο αριστερό χέρι. Αριστερά και δεξιά διαβάζουμε την επιγραφή Ιρήνη, ευσεβεστάτη Αυγούστα Κομνηνί Δούκενα η Παλεολογίνα.

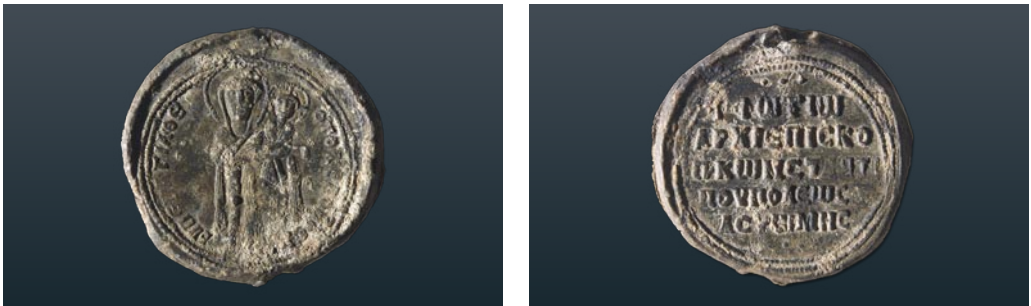
Πρόκειται για τη σφραγίδα της δεύτερης συζύγου του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Η Γιολάντα η Μομφερατική παντρεύτηκε τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο το 1285, μετά τον θάνατο της πρώτης του γυναίκας, Άνας της Ουγγαρίας, παίρνοντας το όνομα Ειρήνη. Συνδέεται με τη Θεσσαλονίκη, όχι μόνο γιατί καταγόταν από τον οίκο του βραχύβιου σταυροφορικού βασιλείου της Θεσσαλονίκης, αλλά και γιατί έζησε τα τελευταία χρόνια της ζωής της στην πόλη.

Β. Πατριαρχικές σφραγίδες

Μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τον επίσημο τίτλο του Επισκόπου της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος εξελίσσεται συνεχώς. Ως τα μέσα του 9ου αιώνα τα πατριαρχικά μολυβδόβουλλα φέρουν τον τίτλο *Επίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως* ή *Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως*. Αμέσως μετά το σχίσμα των εκκλησιών το 1054, ο πατριάρχης Μιχαήλ Κηρουλάριος (1043-1059) επιδιώκοντας να υπογραμμίσει τον οικουμενικό χαρακτήρα της Εκκλησίας, έφερε τον τίτλο *Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικός Πατριάρχης*. Τέλος, ο πατριάρχης Κοσμάς Α' (1075-1081) πρόσθεσε μια αναφορά στη θεία προέλευση της πατριαρχικής εξουσίας εξελίσσοντας τον τίτλο σε *Ελέω Θεού Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικός Πατριάρχης*. Ο τίτλος αυτός μένει έως σήμερα αμετάβλητος στην πατριαρχική σφραγίδα και στην ιδιόχειρη πατριαρχική υπογραφή.

Στην υστεροβυζαντινή περίοδο και κυρίως κατά τη διάρκεια της δυναστείας των Παλαιολόγων (1261-1453) που το κράτος είχε περιοριστεί εδαφικά, η χρήση των σφραγίδων ελαττώθηκε σημαντικά. Στα τέλη του 14ου αιώνα μόνον ο Πατριάρχης χρησιμοποιούσε μολυβδόβουλλα στα έγγραφά του, μια συνήθεια που συνεχίστηκε μέχρι τους νεώτερους χρόνους.

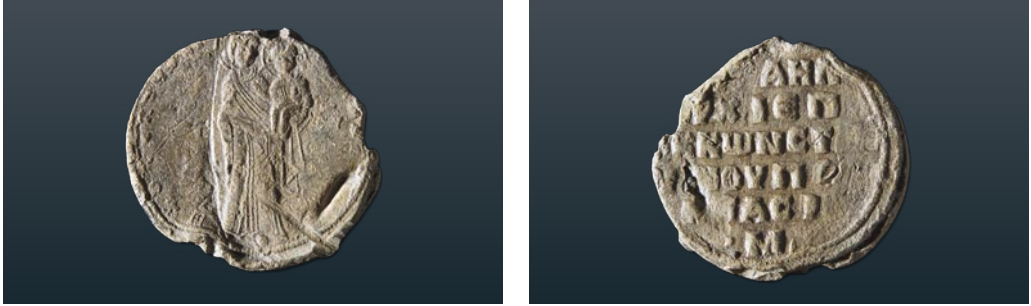
Μολυβδόβουλλο του πατριάρχη Φώτιου (858-867, 877-886) βλ. φύλλο εργασίας 2

Εικ. 17. Μολυβδόβουλλο του Πατριάρχη Φώτιου © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο η Παναγία Οδηγήτρια, ενώ την περιφέρεια περιτρέχει η επίκληση *Υπεραγία Θεοτόκε βοήθει*. Στον οπισθότυπο η επιγραφή +Φωτίω, Αρχιεπισκόπ(ω) Κωνσταντινουπόλεως, Ν(έ)ας Ρώμης.

Ο πατριάρχης Φώτιος (858-886), που ήρθε σε σύγκρουση με τη Ρωμαϊκή Εκκλησία, υιοθέτησε μια νέα διατύπωση του τίτλου του ως Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης για να δείξει ότι η Κωνσταντινούπολη είχε τα ίδια δικαιώματα με τη Ρώμη.

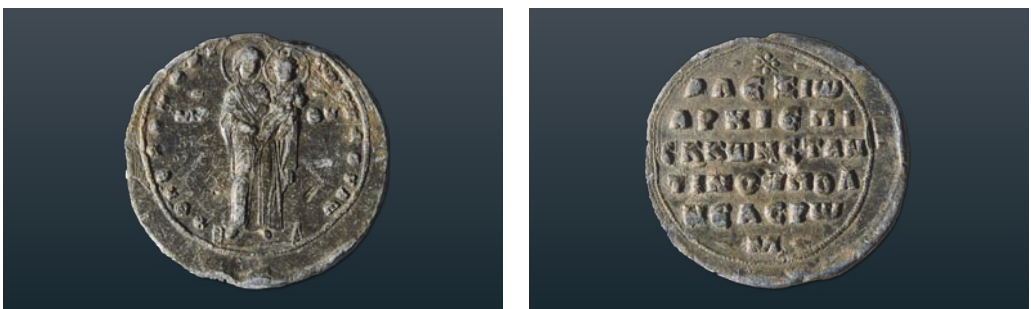

Εικ. 18. Μολυβδόβουλλο του Πατριάρχη Μιχαήλ Α΄ Κηρουλάριου © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο η Παναγία Οδηγήτρια, κρατώντας τον Χριστό στο αριστερό χέρι. Αριστερά και δεξιά αναγράφεται [MP] ΘV (Μήτηρ Θεού) και κυκλικά η επίκληση Θ(εοτό)κε βοήθει [τω] σω δ[ούλω]. Στον οπισθότυπο η μισοκατεστραμμένη επιγραφή [M]ι[χ]αήλ [A]ρχιεπ[ι]σκ(όπω) Κωνσταντινουπό[λ(εως)] Νέας Ρ[ώ]μ(ης).

Κάτοχος αυτής της σφραγίδας είναι ο Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης Μιχαήλ Α΄ Κηρουλάριος, που το όνομά του συνδέθηκε με το οριστικό σχίσμα (1054) ανάμεσα στην Καθολική και την Ορθόδοξη Εκκλησία. Μετά το σχίσμα όλες οι πατριαρχικές σφραγίδες χρησιμοποιούν τον τίτλο «Οικουμενικός Πατριάρχης». Επομένως, η συγκεκριμένη σφραγίδα που δεν φέρει τον τίτλο αυτό χρονολογείται πριν από το 1054.

Μολυβδόβουλλο του πατριάρχη Αλέξιου Στουδίτη (1025-1043)

Εικ. 19. Μολυβδόβουλλο του Πατριάρχη Αλέξιου Στουδίτη © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο η Παναγία Οδηγήτρια με τον Χριστό στην αγκαλιά. Αριστερά και δεξιά διαβάζουμε την επιγραφή MP ΘV (Μήτηρ Θεού) και στην περιφέρεια Θ(εοτό)κε βοήθει τω σω δούλω. Στον οπισθότυπο Αλεξίω αρχιεπισκ(όπω) Κωνσταντινουπόλ(εως), Νέας Ρώμ(ης).

Ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β' (976-1025), πριν πεθάνει, ανέβασε στον πατριαρχικό θρόνο τον Αλέξιο, ο οποίος ήταν ηγούμενος της μονής Στουδίου, όπου φυλασσόταν η κάρα του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου.

Μολυβδόβουλλο του πατριάρχη Γεώργιου Β' Ξιφιλίνου (1191-1198)

Εικ. 20. Μολυβδόβουλλο του Πατριάρχη Γεώργιου Β' Ξιφιλίνου © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο η Παναγία Πλατυτέρα, ένθρονη, μετωπική, με τον Χριστό στην αγκαλιά. Αριστερά και δεξιά διαβάζουμε ΜΡ ΘΥ (Μήτηρ Θεού). Στον οπισθότυπο +Γεώργιος ελέω Θ(εο)ύ Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντ[ι]νουπόλεως, Νέας [Ρ]ώμης και Οικουμενικός Πατριάρχης.

Ο Γεώργιος Ξιφιλίνος ήταν υψηλόβαθμος αξιωματούχος του ναού της Αγίας Σοφίας πριν ανέβει στον πατριαρχικό θρόνο.

Γ. Εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι

Ο ανώτερος και κατώτερος κλήρος μαρτυρούνται μέσω των σφραγίδων τους.

Μολυβδόβουλλο του εκκλησιαστικού αξιωματούχου Ευσταθίου, διακόνου και πατριαρχικού νοταρίου (10ος αι.). Η σφραγίδα βρέθηκε στα υπερώα του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης

Εικ. 21. Μολυβδόβουλλο του Ευστάθιου © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

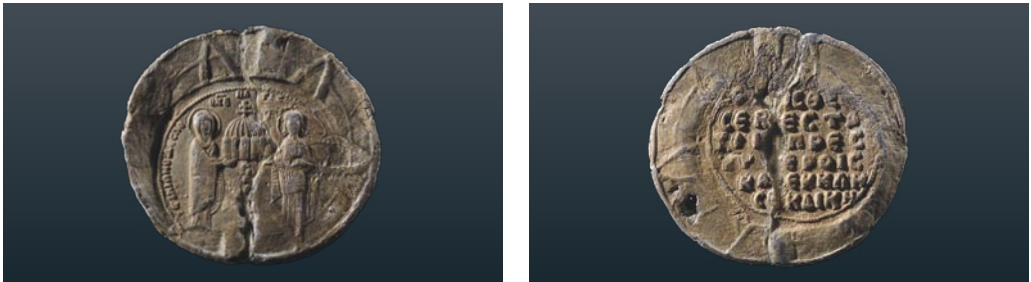
Στον εμπροσθότυπο πατριαρχικός σταυρός πάνω σε βαθμιδωτό βάθρο. Στα άκρα της επιγραφής και των δύο οριζώντιων κεραιών σχηματίζονται τέσσερις μικροί σταυροί. Ολόγυρα διαβάζουμε την επιγραφή επίκλησης +Κ(ύρι)ε βοήθει τω σω δούλω. Στον οπισθότυπο η συνέχεια της επιγραφής +Ευσταθίω διακόνω και πατριαρχ(ικώ) ν[ο]ταρ(ίω).

Μολυβδόβουλλο των εκδίκων της Αγίας Σοφίας βλ. φύλλο εργασίας 3

Εικ. 22. Μολυβδόβουλλο των εκδίκων της Αγίας Σοφίας, 11ος αι. μ.Χ. © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στο πρώτο μολυβδόβουλλο στον εμπροσθότυπο ο Ιουστινιανός προσφέρει την εκκλησία της Αγίας Σοφίας στη Θεοτόκο. Στο κέντρο επάνω και κάτω από το κτήριο διαβάζουμε Αγία Σοφία]. Ολόγυρα διαβάζουμε την επιγραφή επίκλησης Υπεραγία Θεοτόκε βοήθει. Στον οπισθότυπο σε έξι στίχους συνεχίζεται η επιγραφή τοις θεοσεβεστάτοις πρεσβυτέροις (και) εκκλησεκδίκαις.

Εικ. 23. Μολυβδόβουλλο των εκδίκων της Αγίας Σοφίας, 12ος αι. μ.Χ. © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στο δεύτερο μολυβδόβουλλο στον εμπροσθότυπο ο Ιουστινιανός προσφέρει ομοίωμα της Αγίας Σοφίας στη Θεοτόκο. Επάνω και κάτω από το οικοδόμημα η κάθετη επιγραφή Η Αγία Σ[οφία], αριστερά και δεξιά Θεοτόκε και κυκλικά [Ιο]υστινιαν(ός) δεσπότης. Στον οπισθότυπο η επιγραφή τ[ο]ις θε[ο]σεβεστάτοι[ς] πρεσβυ[τ]έροις κα[ι] εκκλησεκδίκη(ς).

Δ. Αξιωματούχοι

Πρόκειται για αξιωματούχους της δημόσιας και στρατιωτικής διοίκησης της αυτοκρατορίας, καθώς και αξιωματούχους που ανήκαν στην προσωπική φρουρά του αυτοκράτορα.

Υψηλοί κρατικοί αξιωματούχοι, όπως οι **κομμερκιάριοι**, είχαν το εξαιρετικό προνόμιο να τυπώνουν τη μορφή του αυτοκράτορα στις σφραγίδες τους. Γενικά, στις σφραγίδες αξιωματούχων μετά τη θεία επίκληση παρατίθενται κατά σειρά το όνομα, οι τιμητικοί τίτλοι από τον υψηλόβαθμο προς τον χαμηλόβαθμο και τέλος τα αξιώματα. Κατά κανόνα, το αξίωμα που ασκούσαν κατά τον χρόνο κοπής ή αυτό που ήταν το σπουδαιότερο αναγράφεται τελευταίο.

Μολυβδόβουλλο του Ρωμανού Διογένη, πατρικίου και στρατηγού (1030-1072) βλ. φύλλο εργασίας 4

Εικ. 24. Μολυβδόβουλλο του Ρωμανού Διογένη © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο ο άγιος Δημήτριος σε προτομή, ντυμένος με στρατιωτική στολή, κρατώντας δόρυ και ασπίδα με διάλιθη διακόσμηση. Αριστερά και δεξιά διαβάζουμε την επιγραφή Ο ά(γιος) Δι-μίτρι(ος). Στον οπισθότυπο +Κ(ύριε) β(οή)θ(ει) [τ-]ω σω δού(λω) [Ρ]ωμανώ [π(ατ)]ρι(κίω) (και) στρ(α)τ(η)γ(ώ) τω Δ(ι)ογέ(νη).

Πρόκειται για τη σφραγίδα του μετέπειτα αυτοκράτορα Ρωμανού Δ' του Διογένη, στην αρχή της καριέρας του.

Μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα (1059-1067), την εξουσία ανέλαβε η σύζυγός του Ευδοκία, ασκώντας την αντιβασιλεία στη θέση των τριών νεαρών γιων της. Μετά από προτροπή του πατριάρχη Ιωάννη Ξιφιλίνου η Ευδοκία παντρεύτηκε τον στρατηγό Ρωμανό Διογένη που ανακηρύχτηκε αυτοκράτορας. Το 1068 ανέλαβε τον αγώνα εναντίον των Σελτζούκων Τούρκων που απειλούσαν τη Μικρά Ασία. Παρά τις αρχικές επιτυχίες, στις 26 Αυγούστου 1071 ο στρατός του Ρωμανού ηττήθηκε από τις δυνάμεις του Αρπ Αρσλάν κοντά

στην αρμένικη πόλη Μαντζικέρτ, στην περιοχή της λίμνης Βαν. Ο αυτοκράτορας αιχμαλωτίστηκε, αλλά συνήψε συνθήκη ειρήνης και αφέθηκε ελεύθερος. Επιστρέφοντας στην πρωτεύουσα συνελήφθηκε από τους πολιτικούς του αντιπάλους, τυφλώθηκε και σύντομα πέθανε. Η ήττα στο Μαντζικέρτ είχε ολέθρια αποτελέσματα για την αυτοκρατορία. Οι Σελτζούκοι Τούρκοι παραβίασαν τη συνθήκη ειρήνης και σε μια δεκαετία το μεγαλύτερο τμήμα της Μικράς Ασίας περιήλθε στον έλεγχό τους.

Μολυβδόβουλλο του Βασιλείου Ξηρού, «βεστάρχη και κριτή» της Πελοποννήσου και Ελλάδος (11ος αι.)

Εικ. 25. Μολυβδόβουλλο του Βασιλείου Ξηρού © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο και μέσα σε στικτό κύκλο, ο άγιος Μάρκος αριστερά και ο άγιος Θεόδωρος δεξιά, όρθιοι, μετωπικοί, ευλογούν με το δεξί χέρι. Αριστερά και δεξιά διαβάζουμε Ο ά(γιος) Μάρκος. Ο ά(γιος) Θε[ο]δ[ω]ρ(ος). Στον οπισθότυπο η επιγραφή +Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) [Β]ασιλείω, [βε]στάρχη(η) (και) [κρ]ιτή(ή) Πελοπ(ον)[νή]σου (και) Ελ[άδ(ο)ς] τ[ω] Ξηρ(ώ).

Ο άγιος Μάρκος που εμφανίζεται σπάνια στις βυζαντινές σφραγίδες, ήταν δημοφιλής στην οικογένεια των Ξηρών.

Μολυβδόβουλλο του Νικολάου Σκληρού, μαγίστρου επί των δεήσεων (11ος αι.)

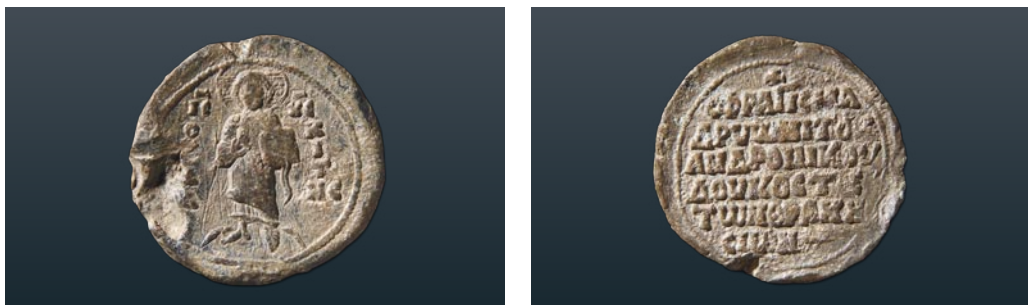

Εικ. 26. Μολυβδόβουλλο του Νικολάου Σκληρού © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο η Παναγία στον τύπο της Οδηγήτριας με τον Χριστό στην αγκαλιά και την επιγραφή ΜΡ ΘΥ (Μήτηρ Θεού), Η Οδιγήτρια. Ολόγυρα διαβάζουμε την επιγραφή [Σφρα]γ(ίς) Νικολ(άου) μαγίστρ(ου) (και) επί τω[ν δεήσεων του Σκληρ(ού)]. Στον οπισθότυπο ο άγιος Θεόδωρος αριστερά και ο άγιος Νικόλαος δεξιά. Ο άγιος Θεόδωρος, ως στρατιωτικός άγιος, φοράει στρατιωτική στολή και κρατάει δόρυ και ασπίδα. Ο άγιος Νικόλαος είναι ντυμένος με αρχιερατικό ένδυμα, ενώ ανάμεσά τους υπάρχει η επιγραφή [Ο ά(γιος)] Θεόδωρ(ος).

Η αριστοκρατική οικογένεια των Σκληρών ανέδειξε πολλούς πολιτικούς άνδρες και φαίνεται πως έπαιξε σπουδαίο ρόλο στα πολιτικά πράγματα της αυτοκρατορίας, κατά τον 10ο και 11ο αιώνα. Σύμφωνα με τις πηγές, κάποιοι Σκληροί υπήρξαν κυβερνήτες Πελοποννήσου και Ελλάδος. Από την ίδια οικογένεια προέρχεται ο μάγιστρος Βάρδας Σκληρός, ένας από τους ικανότερους στρατηγούς του αυτοκράτορα Ιωάννη Τσιμισκή (925-976).

Μολυβδόβουλλο του Ανδρόνικου Δρυωνίτη, δούκα των Θρακησίων (13ος αι.)

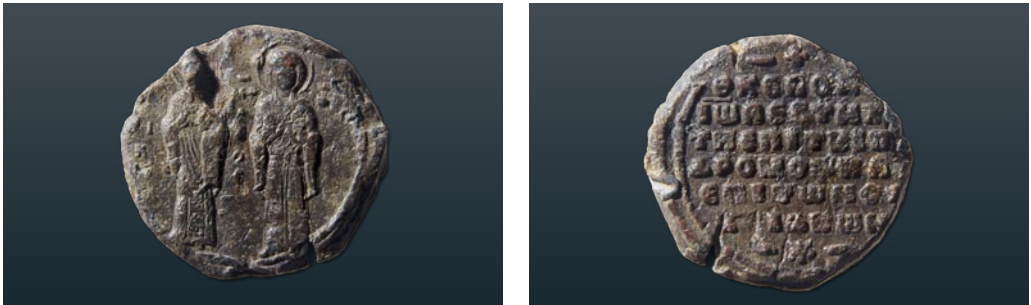

Εικ. 27. Μολυβδόβουλλο του Ανδρόνικου Δρυωνίτη © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο ο Χριστός Χαλκίτης. Αριστερά και δεξιά υπάρχει η επιγραφή IC-XC (Ιησούς Χριστός), καθώς και η κάθετη σε στήλες Ο Χαλκίτης. Στον οπισθότυπο μέσα σε στικτό κύκλο η εξάστιχη επιγραφή +Σφράγισμα Δρυωνίτο[υ] Ανδρονίκου δουκός τε των Θρακησίων.

Πρόκειται για σφραγίδα με μεγάλη ιστορική σημασία, καθώς ανήκει στον δούκα, κυβερνήτη του θέματος της Θράκης, της πιο σημαντικής επαρχίας της αυτοκρατορίας.

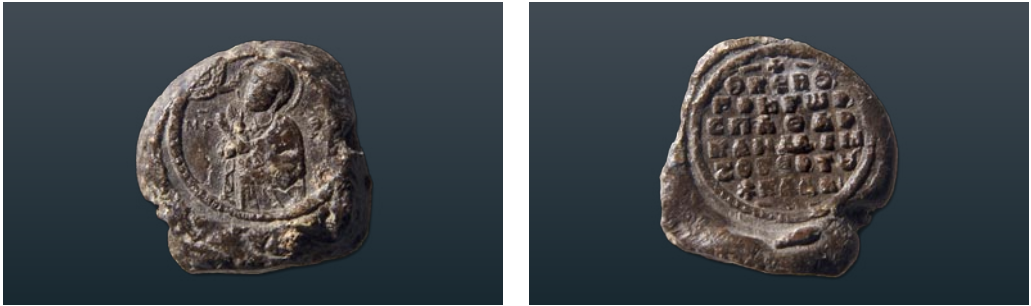
Μολυβδόβουλλο του Ιωάννη, βέστη, κριτή επί του ιπποδρόμου και επί των οικειακών (11ος αι.)

Εικ. 28. Μολυβδόβουλλο του Ιωάννη © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο η Θεοτόκος αριστερά και ο άγιος Νικόλαος δεξιά. Αριστερά και στο κέντρο υπάρχουν οι κάθετες επιγραφές Ο άγιος Νικόλαος και ΜΡ-ΘV (Μήτηρ Θεού). Στον οπισθότυπο η επιγραφή επίκλησης +Θ(εοτόκε) βοή[θ(ει)] Ιω(άννη) βέστη κρ[ι]τή επί του ιππ[ο]δρόμου και επί των οικ[ε]ιακών.

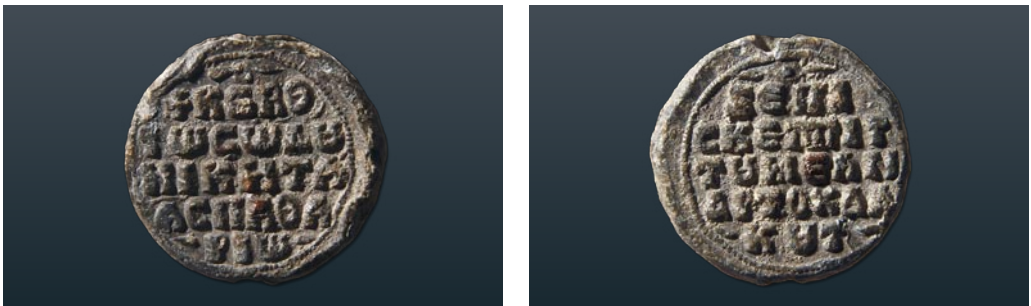
Μολυβδόβουλλο του Γρηγορίου σπαθαροκανδιάτου και μειζοτέρου του χρυσοκλάβου (11ος αι.)

Εικ. 29. Μολυβδόβουλλο του Γρηγορίου © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο η Παναγία Αγιοσορίτισσα, στραμμένη κατά τρία τέταρτα προς το χέρι του Θεού που προβάλλει στα αριστερά, ενώ αριστερά και δεξιά διαβάζουμε την επιγραφή ΜΡ – ΘΥ (Μήτηρ Θεού). Στον οπισθότυπο η επιγραφή επίκλησης Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) Γρηγορί(ω) σπαθαρο(ο)κανδι(ι)δ(ά)τω (και) μ(ει)ζοτέρ(ω) του χρ(υσο)κλάβ(ου).

Μολυβδόβουλλο του Νικήτα Χαλκούτζη, πρωτοσπαθαρίου και επισκεπτήτη του Μεάνδρου (11ος αι.)

Εικ. 30. Μολυβδόβουλλο του Νικήτα Χαλκούτζη © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο η επιγραφή επίκλησης η οποία συνεχίζεται και στον οπισθότυπο όπου και ολοκληρώνεται + Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τω σω δού(λω) Νικήτα (πρωτο)σπαθαρίω / (και) επισκεπτή(η) του Μεάνδρ(ου) το Χαλκούτζ(η).

Η οικογένεια των Χαλκούτζη ανέδειξε πολλούς διοικητικούς, στρατιωτικούς και πολιτικούς στον 10ο και 11ο αιώνα. Ο Νικήτας δραστηριοποιούνταν στην κοιλάδα του Μεάνδρου στη Μικρά Ασία, πλούσια γεωργική περιοχή.

Μολυβδόβουλλο του αξιωματούχου Νικήτα, επόπτη πάσης της Δύσεως και ανθρώπου του βασιλέως (11ος αι.)

Εικ. 31. Μολυβδόβουλλο του Νικήτα Χαλκούτζη © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο η Παναγία η Αγιοσορίτισσα, γυρισμένη προς τ' αριστερά κατά τρία τέταρτα, με τα χέρια απλωμένα προς το χέρι του Θεού που εμφανίζεται πάνω αριστερά. Δεξιά και αριστερά υπάρχει η επιγραφή Η Αγιοσορίτισσα. Στον οπισθότυπο η επιγραφή επίκλησης +Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) Νικήτα επόπτη πάσης τη(ς) δύσεως (και) αν(θρώπ)ω του κρατεού (και) αγίου ημών βασιλέως.

Μολυβδόβουλλο του Κωνσταντίνου βεστάρχη, κατεπάνω Μελιτηνής και αναγραφέα (11ος αι.)
βλ. φύλλο εργασίας 4

Εικ. 32. Μολυβδόβουλλο του Κωνσταντίνου © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

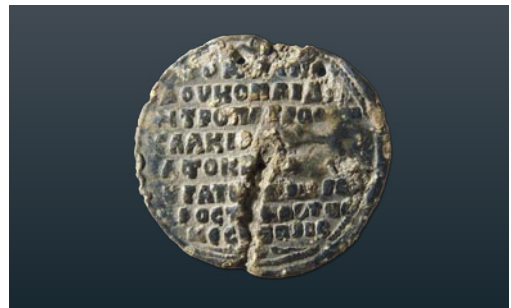
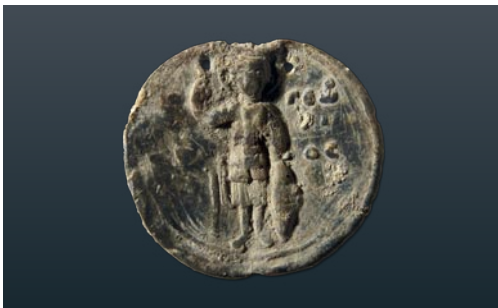
Στον εμπροσθότυπο ο άγιος Δημήτριος όρθιος, με στρατιωτική στολή, κρατώντας δόρυ και ασπίδα. Αριστερά και δεξιά διαβάζουμε την επιγραφή Ο άγιο[ς] Δημήτριο(ς). Στον οπισθότυπο σε έξι σειρές, διαβάζουμε την επιγραφή επίκλησης +Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Κων(σταντίνω) βε-στάρχ(η) κατεπάν(ω) Μελιτινής (και) αναγραφέ[α].

Πρόκειται για σφραγίδα που αναφέρεται στον διοικητή του θέματος της Μελιτηνής, ο οποίος είχε στρατιωτικό και πολιτικό αξίωμα. Η Μελιτηνή, πόλη στην ανατολική Καππαδοκία, κατακτήθηκε από τους Άραβες το 575. Το 934 επανήλθε σε βυζαντινή κυριαρχία και έγινε πρωτεύουσα του ομώνυμου θέματος με σπουδαίο δημόσιο ταμείο.

Ε. Ιδιώτες, μέλη αριστοκρατικών οικογενειών

Στην κατηγορία αυτή ανήκουν μολυβδόβουλλα που ξεχωρίζουν για το μέγεθός τους, την ποιότητα και το εικονογραφικό τους θέμα. Καθένα έχει να διηγηθεί την ιστορία ενός ιστορικού προσώπου που έζησε και έδρασε στην αυτοκρατορία.

Μολυβδόβουλλο του Ισαάκιου Κομνηνοδούκα (τέλη 12ου αι.). Βρέθηκε στο Κάστρο του Πλαταμώνα

Εικ. 33. Μολυβδόβουλλο του Ισαάκιου Κομνηνοδούκα © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο ο άγιος Γεώργιος ολόσωμος με στρατιωτική στολή. Αριστερά και δεξιά σε στήλες διαβάζουμε Ο άγιος Γεώργιος. Στον οπισθότυπο έμμετρη επιγραφή σε οκτώ σειρές Κομνηνοδοκούπαιδα [μ]ητρόθεν Ισαάκιο[ν ος σε]βαστοκρ[ατόρων] [θ]υγατρ[ό]παις γα[μβ]ρός τ[ε] μάρτυς με σ[κ]έποις.

Ανιψιός του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, ο Ισαάκιος Κομνηνοδούκας υπήρξε σφετεριστής διοικητής Κύπρου, την οποία διοίκησε τυραννικά από το 1184 ως το 1191, όταν το νησί καταλήφθηκε από το Ριχάρδο Α΄ της Αγγλίας, το Λεοντόκαρδο (1157-1199).

Μολυβδόβουλλο του Αλεξίου Κομνηνοδούκα Παλαιολόγου (1195-1203)

Εικ. 34. Μολυβδόβουλλο του Αλέξιου Κομνηνού Παλαιολόγου © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Η έμμετρη επιγραφή της σφραγίδας αποτελείται από τρεις κανονικούς δωδεκασύλλαβους στίχους που διαιρούνται σε δύο ημιστίχια. *Αλεξίου σφράγισμα Παλαιολό[γου] Κομνηνοδουκών/[ε]ξ ανάκτων [ο]σφύος του [πρ]ωτοπανσεβ[άστ]ου συν υπερτάτω.*

Μολυβδόβουλλο του Θεόδωρου Ρουπένιου σεβαστού (1102-1129)

Εικ. 35. Μολυβδόβουλλο του Θεόδωρου Ρουπένιου © ΥΠΠΟΑ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Στον εμπροσθότυπο οι άγιοι Θεόδωροι. Δεξιά και αριστερά γράφει Ο ά(γιος) Θεόδωρος. Στον οπισθότυπο έμμετρη επιγραφή *Δνάς με φρούρει καλλινίκων μαρτύρων σεβαστόν Θεόδωρον τον Ρουπένιον.*

Γλωσσάρι

A

Ακακία ή ανεξικακία: κυλινδρικό πουγκί από πορφυρό μετάξι που περιείχε λίγο χρώμα και συμβόλιζε τη θνητότητα των αυτοκρατόρων. Χρησιμοποιείται συχνά στην εικονογραφία.

Αναγραφάας: οικονομικός αξιωματούχος υπεύθυνος για τον έλεγχο και την αναθέωση του κτηματολογίου. Σε περίπτωση μη πληρωμής των φόρων ιδιοκτησιών μπορούσε να προχωρήσει σε κατάσχεση.

Άνθρωπος του βασιλέως: ο όρος «άνθρωπος» συνήθως αναφέρεται στην ακολουθία ενός στρατιωτικού αξιωματούχου ή στον υφιστάμενο ενός κρατικού αξιωματούχου. Στην περίπτωση μας ο άνθρωπος του βασιλέως είναι ο βασιλικός ακόλουθος.

Αποκόμβιο: πουγκί για χρυσά νομίσματα που μετέφερε ο αυτοκράτορας ώστε να τα μοιράσει κατά τις γιορτές.

Ασηκρήτις: η υψηλότερη βαθμίδα αυτοκρατορικού γραμματέα.

B

Βεστάρης: τίτλος που αρχικά αποδίδεται σε υψηλόβαθμους στρατηγούς.

Βέστης: τίτλος διακριτός από του βεστάρχη που αποδίδεται κατά τον 11ο αιώνα σε εξέχοντες στρατηγούς.

Δ

Δεκανός: μέλος της αυτοκρατορικής γραμματείας. Οι δεκανοί ήταν υπεύθυνοι για την αλληλογραφία των αυτοκράτειρων, ενώ όταν συνόδευαν τους αυτοκράτορες στις αποστολές ήταν αρμόδιοι για την αυτοκρατορική αλληλογραφία.

Διβιτήσιο (ή διβητήσιο): μακρύς χιτώνας. Φοριόταν συνήθως με ζώνη κάτω από τον λώρο ή τη χλαμύδα, κυρίως από τον αυτοκράτορα ή υψηλούς αξιωματούχους.

Δούκας: πολιτικό και στρατιωτικό αξίωμα που αποκτά μεγαλύτερη σημασία μετά τον 10ο αιώνα. Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο οι δούκες ήταν υπεύθυνοι για τα σύνορα, επικεφαλής των συνοριακών φρουρών, ενώ μετά τον 11ο αιώνα πέραν των στρατιωτικών τους καθηκόντων, αποκτούν και δικαστικές/οικονομικές αρμοδιότητες.

E

Έκδικιο: εκκλησιαστικό όργανο που εκτελούσε αποφάσεις επιβάλλοντας την τάξη. Οι έκδικιοι της Εκκλησίας υπερασπίζονταν τους φτωχούς και τους ανυπεράσπιστους. Επίσης, ήταν επωμισμένοι με το να βοηθούν την επισκοπή στα διοικητικά της καθήκοντα και στην καλή λειτουργία του ναού. Ένα συμβούλιο πρεσβυτέρων αποτελούμενο από τους *Εκκλησέκδικους* με επικεφαλής τον *Πρωτέκδικο* ήταν εγκατεστημένο στον ναό της Αγίας Σοφίας. Ο ρόλος του συμβουλίου ήταν πολύ σημαντικός, καθώς δίκαιε τους ενόχους φόνων οι οποίοι είχαν καταφύγει στο ναό. Είχε δηλαδή δικαστικό ρόλο.

Επί των οικειακών: το αξίωμα του «επί των οικειακών» εμφανίστηκε επί της βασιλείας του αυτοκράτορα Βασιλείου Β' (976-1025). Πρόκειται για ανώτατο διοικητικό αξίωμα. Ο κάτοχός του ήταν ο υπεύθυνος διοικητής των εγκαταλελειμμένων ιδιοκτησιών οι οποίες περιέρχονταν στην ιδιοκτησία του κράτους. Το αξίωμα του «επί των οικειακών» ήταν σημαντικό κατά τον 11ο αιώνα, καθώς απέφερε στο κράτος σημαντικά έσοδα. Εκτός από δημοσιονομικά καθήκοντα είχε και δικαστικές αρμοδιότητες.

Επισκεπτής: διαχειριστής των *επισκέψεων*, δηλαδή των αυτοκρατορικών κτημάτων. Ήταν και

ο υπεύθυνος των δημοσίων έργων.

Επόπτης: οικονομικός λειτουργός υπεύθυνος για την εποπτεία και τον έλεγχο ιδιοκτησιών σε απομακρυσμένες περιοχές της επαρχίας. Επίσης επωμιζόταν την αναθεώρηση του κτηματολογίου και τον προσδιορισμό του φόρου που όφειλε κάθε ιδιοκτήτης γης, προωθώντας είτε μειώσεις (*συμπάθειες*) είτε αυξήσεις.

Θ

Θέματα: θεσμός της διοικητικής οργάνωσης του βυζαντινού κράτους που εισάγεται στις αρχές του 7ου αιώνα επί του αυτοκράτορα Ηράκλειου (575-641) και αντικαθιστά τις παλαιότερες και μεγαλύτερες διοικητικές ενότητες (επαρχότητες). Η λέξη «θέμα» σήμαινε αρχικά ένα σώμα στρατού. Αυξημένη σημασία απέκτησε ο θεσμός κατά την εποχή της πρώτης μεγάλης αραβικής επίθεσης (674-8). Σταδιακά και ως τον 10ο αιώνα ο όρος αποκτά στρατιωτική, διοικητική και γεωγραφική σημασία.

Κ

Κατεπάνω: αρχικά ήταν στρατιωτικός διοικητής μονάδας (στρατηγός). Κατά τον 10ο αιώνα ανάγεται σε διοικητή επαρχιών, ενώ τον 12ο αιώνα υποβαθμίζεται σε τοπικό αξιωματούχο.

Κομμερκιάριος: αξιωματούχος που αρχικά ασχολούνταν με το εμπόριο του μεταξιού. Κατά τον 9ο αιώνα ο κομμερκιάριος ήταν κρατικός υπάλληλος, υπεύθυνος για την είσπραξη του δασμού του κομμερκίου, φόρου εμπορευμάτων. Όταν ο αξιωματούχος αυτός διοριζόταν από τον ίδιο τον αυτοκράτορα έπαιρνε τον τίτλο του βασιλικού κομμερκιάριου.

Κριτής: δικαστικός λειτουργός.

Κριτής επί του ιπποδρόμου: χαμηλόβαθμος δικαστικός αξιωματούχος με έδρα τον σκεπαστό ιππόδρομο. Υψηλότερο ιεραρχικά ήταν το αξίωμα

του **κριτή του βήλου** που εκδίκαιε υποθέσεις σε χώρο όπου υπήρχε βήλο (παραπέτασμα).

Λ

Λάβαρο: αργυρός σταυρός που κατά θείκη παραγγελία κατασκεύασε ο Μέγας Κωνσταντίνος πριν από τη νικηφόρα μάχη εναντίον του Μαξεντίου έξω από τη Ρώμη. Ο σταυρός αυτός έκτοτε ηγούνταν του στρατεύματος σε όλες τις μάχες. Αργότερα εμφανίζεται ως σημαία με χριστόγραμμα.

Λώρος: μακρόστενο τμήμα υφάσματος διακοσμημένο με πολύτιμους λίθους. Το φορούσε το αυτοκρατορικό ζεύγος πάνω από το διβητήσιο, σε ειδικές περιπτώσεις.

Μ

Μάγιστρος επί των δεήσεων: αξιωματούχος που διαχειριζόταν τις δεήσεις προς τον αυτοκράτορα.

Μαφόριο: η εσθία, ο εξωτερικός χιτώνας της Θεοτόκου.

Μειζότερος του χρυσοκλάβου: επικεφαλής των *χρυσοκλαβάρων*, δηλαδή των τεχνιτών που εργάζονταν στο *χρυσόκλαβον*, το εργαστήριο κατασκευής των χρυσών ταινιών που χρησιμοποιούνταν στα επίσημα ενδύματα του αυτοκράτορα και έδρευε στο ανάκτορο.

Μήρινθος: το νήμα που έδενε και ασφάλιζε το σφραγιζόμενο έγγραφο. Η ποιότητα του νήματος ήταν ανάλογη του αξιώματος και του τίτλου του υπογράφοντα. Η μήρινθος στα χρυσόβουλλα ήταν κατασκευασμένη από πορφυρό μετάξι.

Ν

Νοτάριος: ο γραμματέας. Οι βασιλικοί νοτάριοι αναλάμβαναν, πέραν των γραμματειακών τους καθηκόντων, και άλλα έκτακτα καθήκοντα, όπως την παράδοση εμπιστευτικών επιστολών του αυ-

τοκράτορα. Ο αρχηγός της ομάδας ονομαζόταν «πρωτονοτάριος».

Π

Παναγία Αγιοσορίτισσα: εικονογραφικός τύπος της Θεοτόκου κατά τον οποίο εικονίζεται ολόσωμη σε στάση τριών τετάρτων, άλλοτε προς τα δεξιά και άλλοτε προς τα αριστερά, με τα χέρια προτεταμένα σε δέηση προς το χέρι του Θεού, που προβάλλει από ψηλά. Ο εικονογραφικός τύπος της Παναγίας Αγιοσορίτισσας, συναντάται συχνά σε ενεπίγραφες εικόνες, νομίσματα και μολυβδόβουλλα.

Παναγία Οδηγήτρια: εικονογραφικός τύπος κατά τον οποίο η Παναγία απεικονίζεται όρθια βρεφοκρατούσα και ελαφρά στραμμένη προς τα αριστερά.

Παναγία Πλατυτέρα: η Παναγία εικονίζεται συνήθως ένθρονη με τον Χριστό παιδί στην αγκαλιά της. Πολλές φορές όμως εικονίζεται όρθια με τα χέρια απλωμένα και ανυψωμένα ελαφρά. Αποτελεί συχνή εικονογραφική επιλογή για τις κόγχες των ιερών.

Πατριαρχικός νοτάριος: Γραμματέας που δούλευε στη γενική πατριαρχική γραμματεία.

Πατριαρχικός σταυρός: είναι ο σταυρός με μια δεύτερη, μικρότερη οριζόντια κεραία. Πιθανώς δεν ήταν υπαρκτό αντικείμενο αλλά είχε συμβολικό χαρακτήρα.

Πατρίκιος: υψηλόβαθμο αξίωμα που εισήχθη από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Α΄ ως τιμητικός τίτλος χωρίς συγκεκριμένες αρμοδιότητες. Μεταξύ 8ου και 10ου αιώνα αποδίδεται σε κυβερνήτες και στρατηγούς, ενώ μετά τον 12ο αιώνα δεν εμφανίζεται πλέον.

Πρεπενδούλια: διακοσμητικά στοιχεία που κρέμονταν από το αυτοκρατορικό στέμμα και από τις δυο πλευρές.

Πρωτοσπαθάριος: αξίωμα της αυτοκρατορικής

ιεραρχίας που σχετίζεται με την ασφάλεια του αυτοκράτορα.

Σ

Σκήπτρο: σύμβολο του Ρωμαίου υπάτου που κληροδοτήθηκε στον αυτοκράτορα. Συνήθως είχε ως απόληξη αετό, σταυρό ή λάβαρο.

Στέμμα: ήταν το βασικό σύμβολο του αυτοκράτορα, που συνήθως έφερε σταυρό και πρεπενδούλια.

Σπαθαροκανιδάτος: οι *σπαθάριοι*, *πρωτοσπαθάριοι* και *σπαθαροκανιδάτοι* ήταν αυλικόι στην προσωπική υπηρεσία του αυτοκράτορα.

Στρατηγός: ανώτατος στρατιωτικός αξιωματούχος, επικεφαλής των θεμάτων. Ως διοικητής ενός θέματος ήταν υπόλογος στον αυτοκράτορα.

Στρατιωτική στολή αυτοκράτορα: αποτελούνταν από σταυροφόρο κράνος, θώρακα και ασπίδα με απεικόνιση ιππέα.

Σφαίρα: συμβολίζει τον κόσμο. Συχνά είναι σταυροφόρα και συμβολίζει την κυριαρχία του Χριστιανισμού. Πρόκειται για θεοκρατικό έμβλημα.

Υ

Υπατικός: ανώτατος διοικητικός υπάλληλος.

Χ

Χιτώνας: μάλλινο, λινό ή βαμβακερό ένδυμα, κοντό ή μακρύ. Αποτελούσε την κύρια ενδυμασία των Βυζαντινών ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης ή επαγγέλματος.

Χλαμύδα: μακρύς μανδύας που στερεώνεται στον δεξί ώμο με πόρπη ώστε να αφήνει ακάλυπτο το δεξί χέρι. Στην αυτοκρατορική ενδυμασία είναι ο πορφυρός μανδύας τον οποίο ο αυτοκράτορας φορούσε κατά τη στέψη του. Κάτω από τη χλαμύδα φορούσαν το **διβιτήσιο**.

Χριστός Εμμανουήλ: εικονογραφικός τύπος που

απεικονίζει το Χριστό νέο και αγένειο. Σχετίζεται με την ανθρώπινη φύση που έλαβε ο Χριστός και διατηρεί μαζί με τη θεία (δύο τέλειες φύσεις σε μια υπόσταση).

Χριστός Παντοκράτορα: εικονογραφικός τύπος που απεικονίζει το Χριστό να κρατά ευαγγέλιο στο αριστερό χέρι και να ευλογεί με το δεξί Του χέρι. Σχετίζεται με την Παντοδυναμία και την κυριαρχία “επί πάντων”.

Χριστός Χαλκίτης: εικονογραφικός τύπος του Χριστού σύμφωνα με τον οποίο εικονίζεται όρθιος πάνω σε πόδιο, μετωπικός, με τα χαρακτηριστικά του Παντοκράτορα. Ονομάστηκε «χαλκίτης» από την εικόνα πάνω στη Χαλκή Πύλη του Μεγάλου Παλατίου στην Κωνσταντινούπολη.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Τμήμα Συλλογών, Συλλογή Προϊστορικών, Αιγυπτιακών, Κυπριακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων

Εικ. 2, 3, 5, 7-35. Φωτογραφικό αρχείο Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού

Εικ. 4. Μονή Βλατάδων

Εικ. 6. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθήνας

Σχέδια 1-3. Ευφροσύνη Θεού, μαρμαροτεχνίτρια, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Βιβλιογραφία

Βιβλιογραφία Ελληνική

- Γκουτζιουκώστας, Α. (2004) *Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.): τα δικαιοδοτικά όργανα και τα δικαστήρια της πρωτεύουσας*. Διδακτορική διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
- Καραγιαννόπουλος, Ι. Ε. (2001) *Το Βυζαντινό Κράτος*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας
- Λεοντιάδης, Ι. Γ. (2006) *Μολυβδόβουλλα του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών
- Οικονομίδης, Ν. (1987) *Τα βυζαντινά μολυβδόβουλλα ως ιστορική πηγή*. ΠΑΑ 62, σ. 240-255, <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/11397?lang=el>
- Πέννα, Β. (1998) *Εικονογραφικά βυζαντινών μολυβδοβούλλων: ο αυτοκράτορας, η εκκλησία, η αριστοκρατία*. Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, 20, σ. 261-274
- Πολίτης, Λ. (1991) *Κατάλογος χειρογράφων: της Εθνικής βιβλιοθήκης της Ελλάδος αρ. 1857-2500* Αθήνα: Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών
- Πολυχρονάκη, Μ. (2013) *Ημερολόγιο 2014. Σφραγίζειν. Μολυβδόβουλλα του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού*. Θεσσαλονίκη: Σωματείο Φίλων Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού
- Τσουγγαράκης, Δ. (1999) *Εισαγωγή στη βυζαντινή Σφραγιδογραφία*. Αθήνα: Κανάκη

Βιβλιογραφία Ξενόγλωσση

- Kazdan, A. P. (1991) *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1-3. New York; Oxford: Oxford University Press
- Laurent, V. (1963-1972, 1981) *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin, Tome V: L'église, parties 1-3, Tome II*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique
- Zacos, G. & Veglery, A. (1972) *Byzantine Lead Seals*, I/1-3, Basel: Verlag J. J.
- Zacos, G. (1984) *Byzantine Leads Seals*. Volume two, Nos 1-1089. Berne: Benteli Publishers
- Zacos, G. & Veglery, A. (1986) *Patriarchal Lead Seals of the Years 552-1453*. Istanbul

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Λεωφ. Στρατού 2, Θεσσαλονίκη, τηλ. 2313 306400

<http://www.mbp.gr>

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ανάπτυξη - εργασία - αλληλεγγύη

